

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.123>

HOFIZ XORAZMIY LIRIKASIDA MA’NOGA TA’SIR QILUVCHI QOFIYA SAN’ATLARI

Davronova Surayyo Abduraxmon qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
tayanch doktorant*

davronovasurayyo40@gmail.com

Tel: 93 535 10 92

Annotatsiya Mazkur maqolada o‘zbek mumtoz adabiyotimiz vakillaridan biri Hofiz Xorazmiy adabiy merosi, turkiy adabiyot takomilida shoirning o‘rni va ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, ijodkorning mumtoz adabiyotimizda tutgan o‘rni, devoni, lirikasining mavzu ko‘lami, badiiy so‘z qo‘llash mahorati, qofiya san’atlaridan mohirona foydalanganligini raddi matla’ san’ati asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Hofiz Xorazmiy, devon, g‘azal, mumtoz adabiyot, qofiya, badiiy mahorat, lirika, raddi matla’.

DEVICES THAT INFLUENCE MEANING IN THE LYRICS OF HAFIZ KHWARAZMI

Abstract: This article examines the literary heritage of hafiz Khwarazmi, one of the prominent representatives of classical uzbek literature with particular emphasis on his role and singnificansce in the development of Turkic literature. It focuses on the poet’s contribution to classical literature, the thematic scope of his Divan, and the artistic techniques employed in his lyrical works. Special attention is devoled to the poet’s mastery of rhyme and his effective use of various rhyme devices, particularly the poetic device of radd al-matla’. The study demonstrates how rhyme devices function not merely as formal elements of poetic composiotion but aslo as significant aartistic means of enhancing, deepening, and shaping the semantic content of lyrical expression.

Keywords: Hafiz Khwarazmi, divan, ghazal, classical literature, rhyme, artistic, lyrical poetry, rhyme devices, radd al-matla’.

РИФМОВЫ ПРИЁМЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА СМЫСЛ В ЛИРИКЕ ХАФИЗА ХОРЕЗМИ

Аннотатсия В данной статье рассматривается литературное наследие Хафиза Хо В данной статье рассматривается литературное наследие Хафиза Хорезми, одного из

видных представителей классической узбекской литературы, с особым вниманием к его роли и значению в развитии тюркской литературы. Основное внимание уделяется вкладу поэта в развитие классической литературы, тематическому охвату его Дивана, а также художественным приёмам, использованным в его лирических произведениях. Особое место отводится мастерству поэта в использовании рифмы и эффективному применению различных рифмовых приёмов, в частности поэтического приёма радд аль-матла‘. В исследовании показывается, что рифмовые приёмы выступают не только как формальные элементы поэтической композиции, но и как значимые художественные средства усиления, углубления и формирования смыслового содержания лирического выражения.

Ключевые слова: Хафиз Хорезми, диван, газель, классическая литература, рифма, художественное мастерство, лирическая поэзия, рифмовые приёмы, радд аль-матла‘.

KIRISH

Turkiy adabiyotning shakllanishi hamda takomilida XIV-XV asrlarda qofiya san’atlarining rivojlanishi va tobora kengayib borishi, ularning poetik vazifasini yanada murakkablashtirgan. Ushbu davr adabiyotida Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Gadoiy, Hofiz Xorazmiy kabi buyuk shoirlar ijodiyotida qofiya muhim tarkibiy qismga aylangan. Xususan, Hofiz Xorazmiy lirikasida qofiya san’atlarining qo‘llanilishi, shakl va mazmunda yaxlitligi ijodkor badiiy mahorati yuksakligidan dalolat beradi. Zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligi vakillari tomonidan Hofiz Xorazmiyning lirik merosi XIV-XV asr turkiy adabiyotining muhim manbalardan biri ekanligi e’tirof etilmoqda. Shoir Hofiz Xorazmiy va uning she’riy merosi yaqin yillargacha ilmiy jamoatchilikka ma’lum emas edi. Professor H. Sulaymonov bu shoir nomi va uning “Devon”i qo‘lyozmasini 1975 yilda Hindistonga ilmiy safari vaqtida kashf etdi. Hofiz Xorazmiy devoni qo‘lyozmasi hozircha jahonda yagona nusxada bo‘lib, u Hindistonning Haydarobod shahridagi Salarjang muzeyida sharq qo‘lyozmalari bo‘limida 4298 inventar raqami bilan saqlanadi. Shoirning hayoti va ijodiga oid ayrim ma’lumotlar faqat uning devonidagina uchraydi.[1:5]

Hofiz Xorazmiy lirikasini tahlil qilar ekanmiz, ijodkor qofiyadosh so‘zlarni tanlashda shunchaki ohang, ritmik uyg‘unlik bilan kifoyalanmaydi. Balki qofiya sifatida tanlangan so‘z, g‘azalning mohiyatini ochib beruvchi, baytning “yadro”siga aylangan. Ijodkor qofiyadosh so‘zlarni misra yakunidan joy olishi uning ta’sirchanligini oshirish bilan bir qatorda, o‘quvchi diqqatini oshirishga xizmat qiladi. Bundan shunday fikrga kelishimiz mumkinki, Hofiz Xorazmiy lirikasida qofiya nafaqat mazmunni bezaklovchi tashqi shaklni ifoda etmaydi. Balki g‘azalning ichki mazmun mohiyatini ifoda etishda eng zarur unsur sifatida namoyon bo‘ladi. Hofiz Xorazmiy lirikasi badiiyatining yuksakligi, so‘zlarning sodda va ravonligi, xalq tiliga yaqinligi hamda badiiy san’atlardan mohirona, san’atkorona foydalanganligi ijodkor merosining ta’sir kuchini oshirgan. Misralaridagi joziba, latofat bilan ziynatlanganligi shoir lirikasining mohiyatini ochib beradi. Nazarimizda, shoirning uslubi, mahorati, misralardagi mazmuniy mutanosiblik, ohangdorlik ijodkor lirikasining badiiy yukini oshiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Qofiya mumtoz she‘rshunoslikda vazn kabi she‘riy ritmni vujudga keltiruvchi asosiy unsur bo‘lib, uning bayt so‘ngida qo‘llanilishi zaruriy talablardan biri bo‘lgan. Shoirning badiiy mahorati she‘rda qo‘llanilgan qofiyaning g‘oyalar mohiyati, timsollar olamini ochishdagi ahamiyati, qofiya uchun tanlangan so‘zlarning ma‘naviy ko‘lami va ohangdorligi bilan ham belgilangan. Sharq musulmon adabiyotshunosligida qofiya haqidagi nazariy qarashlar maxsus fan-ilmi qofiyada o‘z ifodasini topgan. Bugungi adabiyotshunoslikda ham qofiya ilmi bo‘yicha maxsus tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, Orzigul Hamroyevaning “Temuriylar davridagi poetikaga doir risolalarda qofiya ilmining qiyosiy tahlili” mavzusida doktorlik dissertatsiyasi himoya qilindi.[2:174]

Shuni alohida ta‘kidlash o‘rinliki, adabiyotshunoslarimiz bugungi kunga qadar bir qancha shoir va ijodkorlar ilmiy merosida qofiya san‘atlariga murojaatini o‘rganayotganligi adabiyotshunosligimiz yutug‘i bo‘lsa, ammo hali tahlilga tortilmagan ijodkorlar borligi tadqiqotchilarimiz oldidagi ko‘ndalang turgan masalalardan biridir. Lirik merosi boy, ammo hali tizimli o‘rganilmagan ijodkorlarimizdan biri Hofiz Xorazmiydir. Hofiz Xorazmiy ijodiyoti biroz kech topilganligi bir jihatdan asos bo‘lsa, Hamid Sulaymonov tomonidan e‘lon qilingandan so‘ng qisqa muddatda bu buyuk shoir ijodini o‘rganishga, kompleks tahlil qilishga kirishgan olimlarimiz borligi bizni quvontiradi. Xususan, Mo‘minjon Sulaymonov “Hofiz Xorazmiy va o‘zbek lirik she‘riyatining rivoji” nomzodlik dissertatsiyasida, shuningdek turkiyalik olim Recep Toparli Hofiz Xorazmiy devonini turkologik nuqtai nazardan ilmiy tadqiq qilgan. Ushbu tadqiqot Hofiz Xorazmiy ijodini turkologiya doirasida o‘rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Badiiy matn birligi bu uch ilm (aruz, qofiya, badiiy san‘atlar) ning uyg‘un holatdagi ko‘rinishida aks etadi. Shu sabab aruz ilmi tahlilida qofiya, qofiya ilmi tadqiqida badiiy san‘atlar va aruz vazni qoidalari, nazariyalari bir-birini taqozo etadi. Qofiya qism(taqtı‘)larining o‘rniga ko‘ra turlari aruz ruknlari, juzvlari bilan bog‘liq bo‘lsa, ilmi badi‘dagi shakliy badiiyning aksariyati qofiya ilmi bilan bog‘liq. Ilmi badi‘ga oid risolalarning aksariyatida badiiy san‘atlar turlarga ajratilmagan holda tadqiq etilgan bo‘lsa-da, ma‘lum bir tizim asosida dastlabki risolalar an‘analari asosida badiiy san‘atlar tartib va ketma- ketlikda shakllanib, miqdor jihatdan kengayib borgan. Atoullloh Husayniy birinchilardan bo‘lib, badiiy san‘atlarni shakliy, ma‘naviy va mushtarak kabi turlarga ajratgan holda taqdim qildi .[3:122] Bilgilki, lafziy go‘zalliklarning asosi uldurkim, alfozni ma‘nog‘a tobi‘ qilg‘aylar, umuman barcha go‘zalliklarning asosi uldurkim, nutq u;l tarzda ado etilgaykim, ma‘noni anglashga,aning latofati, tarkibi va sog‘lamlig‘ig‘a hech bir halal etmagay. Asos ul emaskim, alfozg‘a husnu ziynat bermakka say‘ qilgaylaru ma‘nog‘a halal etur holdin ko‘z yung‘aylar yohud aksincha xolis ma‘no bayon etib, husn-i ado taqig‘a yo‘lamag‘aylar. [4:35] Olimning ushbu qarashlari ko‘plab risolalarda aks etgan. Shuningdek, yuqoridagi fikrlar juda ko‘p olimlar tomonidan asos qilib olingan. Adabiyotshunosligimizda she‘riy san‘atlarni ma‘naviy va lafziy san‘atlarga ajratish an‘ana bo‘lib kelgan. Ma‘naviy san‘atlar asardagi g‘oyalarni yorqin ifodalash, lirik va epik timsollarni hayotiyroq gavdalantirish, ularni ma‘naviy qiyofalari , his-tuyg‘ularni ta’sirchanroq aks ettirishga xizmat qilgan bo‘lsa, lafziy san‘atlar asarning til jihatdan jozibadorligi, ohangdorligini ta’minlashga yordam bergan. Ma‘naviy va lafziy san‘atlardan har birining o‘ziga hos

xususiyatlari , o‘ziga hos imkoniyat ko‘lami mavjud. Buni har bir san‘at mohiyati bilan chuqurroq tanishganda yaqqol his etish mumkin.[5:98]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hofiz Xorazmiy lirikasida ma’noga ta’sir qiluvchi san’atlarning qo‘llanilishi shoir ilmiy merosining naqadar boyligi, badiiy so‘z qo‘llash mahorati yuksakligi, ijodkorning zakiyligidan dalolat beradi. O‘zbek mumtoz adabiyotshunosligida she’rning mazmun-mohiyatini ochishda, ohandorlikni fikrlar ketma-ketligi asosida ta’minlash maqsadida ifodalangan san’atlar bevosita she’rning ma’noga ta’sirini yuzaga keltiradi. Adabiyotshunoslikka oid risolalarda “Raddi matla” asosan matla’ni takrorlash” degan ma’noni ifodalaydi. Lekin ushbu san’at ko‘pincha g‘azalning birinchi misrasini asar oxirida takrorlashni nazarda tutadi. Jumladan, Navoiyning

Soqiyo, xijron tunidur, boda tut,

Ul quyosh birla bu shomimni yorut

deb boshlanuvchi g‘azalning birinchi misrasi agar maqta’-oxirgi baytida

Bo‘ldi furqatingdin Navoiy tiyraro‘z,

Soqiyo, hijron tunidur, boda tut

tarzida qaytariladi. Ogahiyning

Bizki bukun jahon aro kishvari faqr shohimiz,

yoki

Ashkima gar kanora yo‘q, bo‘lmasa bo‘lmasun netay

deb boshlanuvchi g‘azallarida ham dastlabki misralar asarlar oxirida takrorlanib, shoir ifodalayotgan g‘oyani yana bir ta’kidlashga xizmat qiladi.[5:113]

Raddi matla’ san’ati mumtoz adabiyotimizda keng foydalanilgan bo‘lib, bu san’at orqali ijodkor asardagi asosiy g‘oyani yana bir bor ta’kidlash, o‘quvchi diqqatini qaratish maqsadida foydalaniladi. Bu tarzidagi takror tasodifiy bo‘lmasdan, muayyan poetik maqsadga ega. G‘azal matla’si yoki qasidaning birinchi baytida ilgari surilgan keying baytlarda rivojlantirib boriladi va she’r nihoyasida misrani takrorlash orqali o‘sha fikr yana ta’kidlanadi.

Kechti umrum naqdi g‘aflat birla nodonlig‘da hayf,

Qolgani sarf o‘ldi anduhu pushaymonlig‘da hayf.

Ey Navoiy, voqif erman xalqdin, bori mening

Kechti umrum naqdi g‘aflat birla nodonlig‘da hayf [5:218]

Raddi matla’ san’ati haqida adabiyotshunos olimlarimiz tomonidan turli tuman fikrlar keltirilgan. Aksariyat olimlarimiz o‘z risolalarida ushbu san’atni she’rning nuqsoni, qofiya aybi sifatida keltirganlar.

Hofiz Xorazmiy g‘azallarida raddi matla’ qo‘llanilishiga doir misollar:

Ne hol erurki,yuzunga nazar qila bilman,

Bu holdin sanga, ey jon, xabar qila bilman.

Balog‘a soldi mani ko‘z ko‘ra nazar, Hofiz.

Vale bu so‘z bila qati’ nazar qila bilman.[1:100]

Ushbu g‘azalda Hofiz Xorazmiy birinchi misradagi, ya‘ni g‘azal matla‘sidagi nazar qila bilman qofiyadosh so‘zlari g‘azalning eng so‘nggi baytida aynan takrorlanganligini guvohi bo‘lamiz. Raddi matla‘ni mohirona qo‘llagan shoir ushbu san‘at orqali ijodkor fikrini yana bir bor ta‘kidlab, ohangdorlik va ta‘sirchanligini oshirishga muvaffaq bo‘lgan. Yana shuni ham e‘tirof etish joizki, mazkur baytda poetic tafakkurga oid lafziy, takroriy ya‘ni misralar orasida bog‘liqlik jihatidan badiiy uyg‘unlikni ko‘rishimiz mumkin. Ushbu baytdagi “qila bilman” qofiyadosh so‘zini ikki xil ma’noda keltirish mumkin. Matla‘da ushbu qofiyadosh so‘z yorning husniga qarashga ojizlik, botina olmaslik ma’nosini ifodalasa, g‘azalning so‘nggi baytida esa “qati’ nazar qila bilman” tarzida qo‘llanilib, qahramon qaroridan kecha olmaslik, e‘tiborsiz qola olmaslik ma’nosini ifoda etadi. Bu o‘rinda qaytariq asosida asarning g‘oyasini yana bir bor ta‘kidlash nazarda tutadi. Mazkur g‘azalda shoir raddi matla‘ san‘atini qo‘llash orqali asar mazmum mohiyatiga ham ta‘sir o‘tkazgan.

Hofiz Xorazmiy devonining saloqliligi va janrlar xilma-xilligi bilan ham ahamiyatlidir. Hofiz Xorazmiy devonini tahlil qilar ekanmiz, raddi matla‘ san‘atining go‘zal namunalarini uchratdik. Shoir matla‘da foydalangan barcha qofiyadosh so‘zlardan emas, balki faqat oxirgi so‘zlaridan qayta, takror foydalanganligini ko‘rishimiz mumkin.

Har kishikim, ishq ila jonon uchun jon o‘ynag‘ay,
Necha mushkul bo‘lsa jon o‘ynamoq, oson o‘ynag‘ay

Topg‘ay ul jonon visolidin hayot-i-jovidon,
Har kishikim, ushbu Hofiztak saru jon o‘ynag‘ay.[1:135]

Ushbu g‘azal mumtoz adabiyotimizda an‘anaviy mavzulardan biri bo‘lgan ishq, oshiqning ruhiy kechinmalari va tasavvufiy talqinni o‘zida jam qigan g‘azallardan biridir. Birinchi baytda jon o‘ynag‘ay so‘zi raddi matla‘ san‘atini hosil qilib, shoir bu o‘rinda oshiqning ruhiy kechinmalari, ishqiga sodiqlik, shuningdek ilohiy ishqqa sadoqat g‘oyasi ilgari surilgan. Matla‘da jon o‘ynag‘ay so‘zi ishq yo‘lida fidoiylukning eng yuqori cho‘qqisida ekanligiga ishora qiladi. Ikkinchi baytda esa matla‘dagi jon o‘ynag‘ay qofiyadosh so‘zi takrorlanib, raddi matla‘ san‘atini yuzaga keltirgan. Ammo, bu takror oddiy qaytarish emas, balki mazmuniy yuksalish asosida yuz beradi.

O‘zbek mumtoz adabiyotida ma‘lum bir ijodkor ilmiy merosini o‘rganar ekanmiz, bevosita uning ilmiy merosining ko‘lami, ilgari surgan g‘oyasi, badiiy salohiyati yuksakligi, so‘z tanlash mahorati va shuning barobarida qanday badiiy san‘atlardan foydalanganligi ham mohiyat kasb etadi. Boisi aynan ushbu jihatlar ijodkorning davr adabiyotida tutgan o‘rnini belgilab bera oladi.

Ul damki ko‘rdum ul nozaninni,
Qildim nisorin dunyoyu dinni.

Hofiz ravoni jon o‘ynar erdi,
Gar topsa erdi ul nozaninni.[1:187]

Mazkur she‘riy baytda aynan matla‘dagi ul nozaninni qofiyadosh so‘zi g‘azalning so‘ngi baytida yana takror qo‘llanilishi raddi matla‘ san‘atining go‘zal namunasini yaratgan. G‘azalning birinchi baytida oshiqning ma‘shuq jamoliga ilk bor Musharraf bo‘lganligi qalbida

kechgan ruhiy holati bilan omuxta tasvirlangan. “Nozanin” mumtoz adabiyotimizda mash’uqa timsoli hisoblanib. Husn-u latofatda tengi yo‘q obrazdir. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, chin oshiq uchun moddiy dunyo ham, botiniy dunyo ham ahamiyat kasb etmaydi. Chin oshiq uchun bir haqiqat bor, u ham bo‘lsa yagona-visol, mash’uqa visoli. Ushbu g‘azal yakunida matla’dagi asosiy qahramon “ul nozanin” yana bir bor qaytariladi. Bu takror shunchaki takror bo‘lmasdan, badiiy yaratilgan mazmun-mohiyatini kuchaytirishga qaratilgan. Matla’da oshiqning ma’shuqani ko‘rgandagi ruhiy holati tasvirlangan bo‘lsa, keying o‘rinlarda oshiqning butun ruhiy holati “ravon” va “jon”ning ruhiy holati tasvirlangan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda Hofiz Xorazmiy lirikasi mavzular ko‘lami kengligi, so‘z qo‘llash mahorati yuksakligi bilan bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Hofiz Xorazmiy lirikasida badiiy san’atlarning, xususan qofiya san’atlarining qo‘llanilishi shoir mahorati yuksakligidan dalolat bermoqda. Shoir

o‘z g‘azallarida raddi matla’ san’atidan foydalanish orqali g‘azalda ta’kidni, ma’noni yanada kuchaytirish va u orqali ijodkor ilgari surgan mazmun mohiyatni yanada ta’sirchan ifodalashga muvaffaq bo‘lgan. Shu bois, ijodkor tomonidan qo‘llangan har bir san’at shoirning lirikasini yanada ohangdorligini oshirishga, mazmun-mohiyatini yanada chuqurroq va teranroq anglashimizga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

- 1.Hofiz Xorazmiy. Hayot vasfi. Toshkent G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va San’at nashriyoti. 1988.
- 2.Marg‘uba Abdullayeva. Mumtoz tarixiy poetika. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2023.
- 3.Orzigul Hamroyeva.Mumtoz qofiya nazariyasi asoslari. Bookmany print nashriyoti.2022
- 4.Atoulloh Husayniy.Badoyi’u-s-sanoyi’.G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti.1981.
- 5.Anvar Hojiahmedov. She’riy san’atlar va mumtoz qofiya. Sharq nashriyot- matbaa konserni Bosh tahririyati. Toshkent.